

XIX. Yüzyılın Sonlarında Kozan Sancağında Müslümanlar ve Gayrimüslimler

Adem TUTAR*

ABSTRACT

IN THE LATE OF NINETEENTH CENTURY, THE MUSLIMS AND NON-MUSLIMS IN THE KOZAN SANJAK

In the late of nineteenth century, the Kozan Sanjak had connected with Adana province and had been consisted of Sis, Belenköy, Haçın and Kars-ı Zulkadiyriye province. In that era, the Muslim Turks, Non-Muslim Armenians and Rum-Orthodoxs had been lived in the Kozan Sanjak. The Muslims and Non-Muslims have been continued their cultures in their religious and social institutions as temple, school and so on. The Muslims and Christians in this province have been lived in a good dialogue in this era as in the past.

Keywords: Kozan, Turk, Armenian, Muslim and Non-Muslim.

Giriş

Din, tarihin her döneminde fert ve toplum hayatında, etkin bir rol oynamıştır. Milletlerin mensup oldukları dinler, geçmişte, siyasi olaylara da tesir etmiş ve bu durum toplumları olumlu veya olumsuz olarak etkilemiştir. Kozan bölgesi, semavi dinlerden olan Hıristiyanlık ve İslamiyet'in ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren, bu din mensuplarının yaşadığı, önemli merkezlerden biri olmuştur. Çalışmamızda Kozan sancağının kısaca tarihi ve idarî yapısına değindikten sonra, sancağa bağlı olan kazalardaki Müslüman ve Gayrimüslimlerin nüfusu, dini ve sosyal kurumları ve birbirleriyle olan münasebetleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca sancağın nüfus seyri genel olarak verildikten sonra çalışmamız sonuçlandırılacaktır.

İlk İslam akınlarına uğradığı dönemde Bizans hakimiyetinde bulunan Çukurova bölgesi, Emeviler zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve Abbasiler zamanında Ortaasya'dan getirilen Türkler bu Uç bölgesine yerleştirilmiştir¹. Abbasilerin parçalanması üzerine tekrar Bizanslıların eline geçen Çukurova bölgesi, 1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu'daki fetihler esnasında, Türklerin eline geçmiş-

* Yrd.Doç.Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Email: atutar.@.firat.edu.tr

1 180 (796) yılında Harun Reşid, Aynu Zerbe (Anavarza) şehrinin yeniden yapılmasını ve sağlam bir kale haline getirilmesini emretmiştir. Horasan halkından ve başkalarından çeşitli zümreleri oraya göndermiş ve kendilerine iktâ olarak evler vermiştir. Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, Beyrut-Lübnan 1991-1412, s. 175; Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 245.

tır. Birinci Haçlı Seferi sonucunda (1097) Türklerin elinden çıkan bölgede, Selçuklu istilası neticesinde Doğu Anadolu ve Azerbaycan'dan gelmiş olan Ermeniler, Birinci Haçlı Seferinden istifade ile, dağlardan inerek merkezi Sis (Kozan) olan bir devlet kurmuşlardır². Daha sonra Ermenilerin elinde bulunan Sis, Çukurova'daki Türkmen beylerinin desteği ile, Memlûkluların Halep valisi Işık-Temür tarafından ele geçirilmiştir (1375). Bu bölgelere Türkmenler iskan edilerek, buralar doğrudan doğruya Türkmen beyleri tarafından idare edilmeye başlamıştır³.

İdari Yapı

Kozan ve çevresi, 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında, Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Memlûklular döneminde Halep'e bağlı olan Sis, Osmanlılar döneminde Adana vilayetine bağlı bir sancak statüsünde bulunmaktaydı. Sis sancağı, Sis (=Kozan), Feke, Anavarza, Lemberd, Küpdere (=Kübdere) ve Parsi-bit (=Parsberd) kalelerinden oluşmaktaydı. Sancağa bağlı kalelerde Gayrimüslim nüfus meskun iken, bunlara bağlı mezralarda Türkmen boylarından çeşitli teşekküllere mensup, büyük bir Müslüman nüfus yer almakta olup, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmaktaydılar⁴.

Sis sancağı, 1018 (1609-1610) yılından itibaren Tarsus ile birlikte, Kıbrıs Beylerbeyliğine bağlanmıştır. XVI. Yüzyılın sonlarından başlayarak XVII. yüzyılda uzun bir zaman devam eden isyanlar ve idarenin zulme kadar varan kötü idareleri bu bölgenin iktisadî ve içtimaî hayatına geniş ölçüde tesir etmiştir. İdarenin bu yanlış tutumu Çukurova'nın, derebeyliğinin en fazla geliştiği ve göçebelerin en ideal bir şekilde yaşadıkları bir bölge haline gelmesine sebep olmuştur. Bu husus ise içtimaî ve iktisadî hayatın gelişmesini önlemiştir. Kozanoğulları⁵, bu idarî, içtimaî ve iktisadî olum-

2 Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", Tarih Araştırmaları Dergisi I, Ankara 1963, s. 3 vd.

3 F. Sümer, a.g.m., s. 19; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ II*, İstanbul 1994, s. 556 vd.

4 Yusuf Halaçoğlu, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan) Sancağı", İÜEF. Tarih Dergisi (İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), S. 32, İstanbul Mart-1979, s. 823 vd. XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış tahrirlere göre Sis sancağı'nda Türk ve Ermeni unsurları bulunmaktadır. Zikredilen kalelerden yalnız Sis'de Ermenilerle birlikte Türkler de oturmakta olup, diğerlerinde yalnız Ermeniler mevcuttu. Sis Sancağı'nın değişik tahrir defterlerine göre nüfusu ayrıntılı olarak verilmiştir ki; mesela, 1536-37'li yıllardaki tahmini toplam nüfusu 16830 olup bu nüfusun; 14390'ı Müslüman, 2440'ı Gayrimüslimdir. Bkz. Y. Halaçoğlu, a.g.m., s. 871 vd.

5 Kırım savaşıdan sonra Osmanlı devletindeki asker sıkıntısı iyice ortaya çıkmış ve Gayrimüslimlerin de askere alınması mevzu olmuştu. Müslüman nüfusun azalmakta olduğu konusu görüşülürken, devletin hakimiyetinin olmadığı bölgelerin islah edilmesi ve buralardan asker sıkıntısının giderilmesi kararlaştırılır. İslah edilmesi düşünülen bölgeler arasında Kozan dağları da bulunmaktadır. O dönemde Kozan dağlarının bulunduğu Kozan sancağı kuzeyden Sivas, güneyden Adana eyaleti ile ve doğudan Maraş sancağı ve batıdan Kayseri ve Niğde sancaklarıyla sınırlıdır. Bölgeyi idareleri altında bulunduran Kozanoğulları devletin emirlerini tanımazlar ve bölgeyi kendilerine göre idare ederlerdi. Sis ve Haçın kasabalarında müftü namıyla ve bazı köylerde müderris namıyla ulemeden zatlar var ise de pek çok hususlarda ah-

suzluklardan istifade ile, XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren bölgenin idaresini ele almışlardır⁶.

Uzun yıllar Kozanoğullarının idaresinde kalan Kozan havalisinde, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, bir çok aşiretler konar-göçer olarak yaşıyorlardı ki önde gelenleri; Avşar, Sırkıntı, Varsak, Tecirli ve Cerid aşiretleri idi. 1865-66 yıllarında bölgeye gelen Fırka-i İslâhiye, iskân yoluyla düzeni sağlamayı başarmış ve Kozan dağlarını, bu arada Kozanoğullarını da itaat altına alarak çeşitli yerlere sürgün etmiştir. Kozan ve çevresinin itaat altına alınmasından sonra ise Kozan üç kazaya (Sis, Belenköy ve Haçin) bölünmüş ve Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazası ile birlikte Kozan Sancağı dört kazadan meydana gelen büyük bir sancak haline konulmuştur. Kaymakamlığına Mirlivâ Hüsnü Paşa getirilmiş ve Sis kasabası bu sancağın merkezi olmuştur⁷.

Kozan sancağının oluşmasıyla birlikte, Sis ve Haçin'de müftü bulunduğu gibi, Belenköy'e de müftü tayin olundu. Ayrıca her kazaya nâibler ve müdürler atandı. Kozan sancağının asayışı için süvari ve piyadeden oluşan bir zaptiye taburu tertip olundu⁸. Fırka-i İslâhiyenin faaliyetleri neticesinde oluşturulan idarî yapı içerisinde; sancak merkezinde, kaymakam, nâib, mal müdürü, tahrirat müdürü, müftü, meclis idare azaları, meclis-i temyiz hukuk azaları, muhasebe ve meclis katipleri, sandık emini, odacı ve müdür (kaza müdürü) bulunmaktaydı. Haçin, Belenköy ve Kars-ı

kam-ı şer'iyyeye riayet olunmazdı. Kozan ahali mütedeyyin ve salih insanlar ise de pek fazla cehalet içinde kalmışlardı. Her ne kadar Kozan'da ulemadan hayli zevat var ise de, bunlar hep Kozanoğlunun imkanlarıyla Kayseri'de ilim tahsil edip geldikleri için, onların faaliyetlerine karşı bir şey söyleyemezlerdi. Kozanoğullarından Yusuf Ağa zamanında Kozan, Kozan-ı Şarkî ve Kozan-ı Garbî diye ikiye bölünmüş olup, bu ikisi arasında tabî hudut yok idi. Köy ve nahiyeler birbirinin içine girmişti ve bu taksimat Kozan'daki aşiretler göz önüne alınarak yapılmıştı. Sis ve Belenköy Kozan-ı Garbî, Haçin ise Kozan-ı Şarkî kısmında bulunmaktaydı. Kozan-ı Garbî ağalarının ikametgahı Belenköy, Kozan-ı Şarkî ağalarının ki ise Gürleşen köyü idi. O zaman liva mutasarrıflarına kaymakam ve kaza kaymakamlarına müdür denirdi. Buna kıyasen resmi yazılarda Kozan-ı Garbî ağalarına Kozan kaymakamı ve Kozan-ı Şarkî ağalarına Kozan-ı Şarkî müdürü yazılırdı. Kozan sancağı bazen Adana eyaletine bazen Ankara eyaletine bağlı olduğu halde Kozan-ı Şarkî Maraş sancağına bağlı sayılırdı. Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, (Yay: C. Baysun) Ankara 1991, s. 106 vd., 110, 112, 115, 118 vd.

6 F. Sümer, a.g.m., s. 58, 61, 84.

7 Y. Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", İÜEF. Tarih Dergisi, S. 27, İstanbul 1973, s. 12 vd. Kozan sancağı, ilk kuruluşunda, Adana eyaletine bağlanmıştı. Fakat Halep ve Adana eyaletleri ile Kozan ve Maraş sancakları, vilayet usulüne göre birleştirilerek, Halep vilayeti oluşturulmuştu. Böylece Kozan sancağı da Halep vilayetine dahil olmuştu. Daha sonra Adana, Kozan ve Cebel-i Bereket sancağı, büyüklüğünden dolayı idaresinde zorluk görülen, Halep vilayetinden ayrılmış idi. Bkz. [Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 181, 199, 202, 240.] 1284 (1867) tarihinde, Halep vilayetinden ayrılmış olan Adana, Kozan ve Cebel-i Bereket sancağı ile Konya vilayetinden ayrılmış olan İçil sancağı birleştirilerek, Adana vilayeti teşkil olunmuştur. Bkz. [Şemseddin Sami, **Kâmûs'ul-A'lâm I**, İstanbul 1306, s. 220.] Sonuçta Adana vilayetine tabi olan Kozan sancağı, vilayetin kuzeydoğusunda vakii bir sancak olup, güneybatı tarafından nefis-i Adana, güneydoğu yönünden Cebel-i Bereket, doğudan Halep vilayetine tabii Maraş sancaklarıyla, kuzeyden Sivas, kuzeybatı tarafından dahi Ankara ve Konya vilayetleriyle sınırlıdır. Bkz. Şemseddin Sami, **Kâmûs'ul-A'lâm V**, İstanbul 1314, s. 3733.

8 Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 180 vd.

Zülkadriye kazalarında, müdür (kaza müdürü), nâib, katip, sandık emini, mal müdürü, idare meclis azaları ve dava meclis azaları memuriyetleri tesis edilmişti. Sis'e bağlı Sırkıntı, Belenköy'e bağlı Feke ile Rum ve Kars-ı Zülkadriye'ye bağlı Bozdoğan nahiyelerine zabıta memurları tahsis edilmiştir. Bu memuriyetlere 1282 (1865) yılında tahsis edilen aylık toplam maaş 58950 kuruştur⁹.

Sis (Kozan) Kazası

Cevdet Paşanın verdiği bilgilere göre; Sis kasabası altı yüz kadar Müslüman ve Ermeni hanelerinden müteşekkil idi. Kozan-ı Garbî müftüsü ve muteber kedhudaları Kozan kasabasında kışlayıp, yazın yaylaya giderler idi. Kozan-ı Garbî Ağa'sı dahi Sis'e on sekiz saat mesafesi olan Belenköy'de kışlayıp ancak bazen Sis'deki konağına dahi gelir gider idi. Sis kasabasında katogikosluk makararı¹⁰ olan meşhur Ermeni manastırı ile kilisesi bulunmaktaydı ve Katogikos burada kışlar, yazın diğerleriyle birlikte yaylaya çıkar idi¹¹. Kozanoğlu tarafından görevlendirilmiş bir zabıt burayı idare ederdi. Sis'in etrafında çok sayıda köyler ve aşiretler bulunmakta olup bunların tamamı Türklerden oluşmaktaydı¹².

Sis kazasındaki nüfusun büyük bir kısmı Türklerden oluşmakla beraber, kasabada Ermeni nüfus fazla idi. 1876 tarihli vesikaya göre; Sis kasabasında, 348 hanede 957 Hıristiyan, 225 hanede 485 Müslüman olmak üzere toplam 1442 kişi yaşamaktaydı. Sis kazasında ise, 358 hanede 981 Hıristiyan, 3486 hanede 8835 Müslüman olmak üzere toplam 9816 kişi bulunmaktaydı¹³. 1295 (1878) tarihli belgeye göre; Sis kazasında, 352 hanede 982 Hıristiyan, 3593 hanede 9225 Müslüman olmak üzere toplam 10207 kişi bulunmaktaydı¹⁴. 1890'lı yıllarda kaza merkezinde beş mahalle ve kazaya bağlı Sırkıntı nahiyesi ile seksen köy bulunmaktaydı. Sis kazasının nüfusu, 18225 Müslüman, 2085 Ermeni olmak üzere toplam 20310 kişiydi¹⁵.

O dönemde Kozandaki Türklerin dini anlayışlarına baktığımız zaman, dine karşı samimi oldukları görülmektedir. İslah çalışmaları dolayısıyla bölgeyi gezen Cevdet Paşa, Kozan ahalisi hakkında bilgi verirken, Kozan ahalisinin dini değerlere bağlı insanlar olduğunu, içlerinde alim ve salih insanların çok olduğunu ve hırsızlık adetlerinin bulunmadığını söylemektedir¹⁶. İslah çalışmaları sırasında Kozan'a gelen Fırka-

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46.

10 Sis (Kozan), Ermenilerin üç ruhani merkezlerinden (Eçmiyazın, Ahtamar ve Sis) birini teşkil etmekteydi ve dini-siyasi öneme sahipti. Geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara 2000, s. 183 vd.

11 Cevdet Paşa, **Ma'rûzât**, (Yay: Y. Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 121. Kozan ahalisi yaz mevsiminde yaylaya gittikleri için, Sis kasabasında birkaç bekçiden başka kimse kalmaz idi. Yazın herkesin yaylada bulunması nedeniyle, Sis ahalisinden birisi ihtiyacı için Sis'e gelecek olsa bekçilere müracaat etmeden kendi evine bile giremezdi. Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 113.

12 Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 117.

13 Y. Halaçoğlu, "**Fırka-i İslahiye ...**", s. 14 vd.

14 BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46.

15 **Salname-i Vilayet-i Adana 1309**, s. 146.

16 Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 130.

İslâhiye ordusu Kozan'ın dışında karargah kurmuştu. Kozan'da Cuma namazı kılmak mutlak olmayıp ara sıra kılınmış. Sis kasabası dışındaki meydanda taş ve kireçle bir minber inşa olunmuştur. Cuma günü alay imamlarında biri hutbe okumuş ve ordu halk ile Cuma namazını kılmuştur. Kozanlılar, mütedeyyin ve salih insanlar oldukları için, bu namaz onları çok etkilemişti. Bunun neticesinde Kozanoğullarına olan bağlılıkları azalırken, Fırka-ı İslâhiye'ye karşı ilgi artmış ve bu durum, Fırka-ı İslâhiyenin bölgedeki faaliyetlerini kolaylaştırmıştır¹⁷. Kozan-ı Garbî ağası Ahmet Ağa isyan etmek istemiş, Kozanlılar Fırka-ı İslâhiye hakkında ulemadan durumu sorduklarında, ulema devlet askerine karşı gelmek şeran caiz olmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine, Ahmet Ağa mukavemet etmek üzere kethüdaları yanına toplamış ve yapılan istişare neticesinde, itaat yolunu tercih etmişlerdir¹⁸. Bu dönemde Kozan ahalisinin, dini değerlere karşı hassas olduklarını görmekle birlikte, milli duygulara da sahip oldukları anlaşılmaktadır. Fırka-ı İslâhiye Kozan'ın asker yazım işlerini tamamladığında, Kozanlılardan bir çok gönüllü ortaya çıkmış ve askere kaydolunmuşlardır. Bu durum Kurt İsmail Paşa tarafından telgrafla bildirilmiş ve vaziyet Babıali'ye beyan edilmiştir¹⁹.

Fırka-ı İslâhiyenin faaliyetleriyle başlayan ve daha sonraki yıllarda da devam eden idari vb. düzenlemeler, yörede yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimlere dinî ve içtimâî bir canlılık getirmiştir. Sis kazasında Müslümanlara ait 2 camii, 3 mescit, 2 medrese, 1 rüştiye mektebi, 1 sbyan mektebi bulunmaktaydı²⁰. Ahali tarafından yaptırılan bu medreselerden biri Baytariye medresesi olup, 1898 yılında, müderrisi Müftü Efendidir ve 50 talebesi mevcuttu. Diğer medrese ise; Küçük Daire medresesi olup, müderrisi Mustafa Efendidir ve 40 talebesi bulunmaktaydı. Rüştiyenin muallimleri Mehmet Tevfik Efendi, Mustafa Efendi ve Fevzi Efendi olup, 77 talebe ile bir kapıcı-sı var idi²¹.

Kozan'daki camilerden birisi, Camii Kebîr (Büyük Camii) namıyla anılan camidir. Bu camii, Adana vilayetindeki camilerin en eskisidir ve en güzeldir. Ermenilerden Sis'i zapteden Mısır ümerasından Emir Abdullah Hoşkadem tarafından, 852 (1448) tarihinde, yaptırılmış olduğu kaydedilmektedir. İkinci camii ise, Küçük Camii adı ile anılan camiidir ki, Küçük Medrese yanında bulunmaktaydı ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir²².

Kozan'daki Ermeniler hallerinden memnun olarak dini ve kültürel hayatlarını sürdürmekteydiler. Fırka-ı İslâhiye Sis'e geldiğinde yaz günü idi ve kasaba dahili oldukça ıssız idi. Kozanoğlu tarafından kimsenin karşılama için gönderilmemiş ol-

17 Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 172; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 158.

18 Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 174; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 160.

19 Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 191. 1285 (1868) tarihli bir belgeye göre 1283 (1866) senesine mahsub kur'a-ı şeriyeye, ikisi Sis ve üçü Belenköy kazasından olmak üzere beş gönüllü nefer katılmıştır. Bkz. BOA., Sadâret Mühimme (A. MKT. MHM.), Dosya No: 433, Vesika No: 75.

20 *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 146.

21 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316*, s. 833, 840 vd.

22 Ahmet Cevdet Çamurdan, *Kozan'ı Tanıyalım*, Ankara 1973, s. 12.

ması, Fırkayı tedirgin ederken bu arada Sis Katogikos'u gelmiş ve manastırda şenlik yapılmıştır. Sonradan Kozanoğullarından Ali Bey de bazı itibarlı kişiler ile birlikte gelmiştir. Fırka-ı İslâhiye faaliyetleri esnasında, Kozan sancağında baş gösteren koleradan dolayı, yöre halkından ve askerlerden pek çok kişi ölmüştü. Bu sırada Sis Katogikos'u Kiragos Efendi dahi koleradan ölmüş ve cenazesi alay muzikası ve pek gösterişli bir alay ile kaldırılmıştır. Yerine ise biraderzadesi Nigogos Efendi atanmış ve memuriyetinin tasdiki için Bâbıalfi'ye bildirilmiştir²³. Görüldüğü gibi, sağ duyulu davranışlar karşılıklı olarak ilgi ve alakayı artırıyordu.

Sis kazasında Ermenilere ait 2 manastır ve 2 kilise bulunmaktaydı. Sis kasabasında bulunan manastır, seksen odayı, iki çeşmeyi, on beş dönüm üzüm bağını ihtiva etmekteydi ve Katogikosun makarr-ı ikametiydi²⁴. Bu manastır içerisinde Ermenilere ait bir Katogikos mektebi vardı ki, idadi derecesinde olup, yapılış tarihi eski olan bu mektep ruhsatsızdı ve 238 erkek, 60 kız talebesi bulunmaktaydı²⁵. 1331 (1912) tarihli belgeye göre; Ermeniler, vaktiyle inşa olmuş beş senelik idadi derecesindeki ruhban tahsiline mahsus ve Sis Katogikosluğu tarafından tesis edilen, "Kilikya Tiranos" adlı okula ruhsat almak için müracaat ediyorlar. Yapılan keşif ve tahkikattan sonra, ruhsat veriliyor. Keşif ve tahkikatla ilgili verilen bilgilere göre; manastır suru dahilinde bulunan bu okul, seksen zira uzunluğunda ve kırk dört zira genişliğinde bir arsa üzerine kargir ve üç kat olarak bina edilmiştir. Birinci katta bodrum olup, zeminden yirmi dört basamakla çıkılan ikinci katta bir kapı ve dokuz pencere uzunluğuna bir yatakhane bulunmaktadır. Zeminden kırk dört basamakla çıkılan üçüncü katta birer kapı ve üçer pencere üç oda ve bir kapı dört pencere bir salon bulunmakta ve dersane olarak tahsis edilmiştir. Teneffüs mahalli ise, etrafı surla çevrili sekiz dönüm arsadan ibaret olup, binanın tahmini elli bin kuruş değerinde olduğu belirtilmektedir²⁶.

Kozan'daki Ermenilerle Türklerin münasebetlerine baktığımız zaman gayet iyi ilişkiler içerisinde oldukları görülmektedir. Kozanoğulları döneminde bile, Kozan'daki Ermeniler Kozanoğlu beyleriyle gayet iyi ilişkiler içerisindeydiler. Ermeniler genelde ticaret ve sarraflıkla uğraştıkları için, bu sarraflar Adana'ya giderek ticaret amacıyla elbise vb. eşyalar alarak, Kozan'a dönerlerdi. Bu arada Kozanoğlu beylerinin ihtiyacı olan eşyaları da alıp getirirler ve beylere takdim ederlerdi. Ermeni tacirler, beylere verdikleri eşyaların bedeli için kendilerince bir defter tutarlar ve sene

23 Cevdet Paşa, **Tezâkir III**, s. 170 vd., 181 vd.

24 **Salname-i Vilayet-i Adana 1309**, s. 146. Bu manastır Kozan'ın en yüksek yerinde inşa edilmiş olup, içerisinde bir de papaz mektebi vardı. Burada çeşitli çiçekler toplanarak kilisede bulunan altın bir kazan içerisinde yağ çıkarılır. Yağın çıkarılacağı zaman, diğer yerlerde bulunan Ermeniler burayı ziyarete gelirlerdi. Pelesenk yağı denilen bu yağ ile Ermenilerin küçük çocukları vaftiz edilir. Beş altı senede bir açılan bu kazanın kapağı törenle açılır, hatta bir Türk köylüsü açık artırmada 35 baş tosun vererek kazanın kapağını açmıştır. Bu açma parası, manastırın masraflarına ve Ermeni yetim çocuklarına harcanmıştır. Bkz. A. C. Çamurdan, a.g.e., s. 27 vd.

25 **Maarif Salnamesi 1316**, s. 844 vd.

26 BOA., Dahiliye İdâre (DH. İD.), Dosya No: 30-2, Vesika No: 46.

başında bir hesap yaparak Kozanoğullarına takdim ederlerdi. Kozanoğulları da bu hesaba karşılık, nahiyelerden birinin aşarını onlara verirdi. Kozanoğulları defter tutmadıkları için Ermeni tacirlerin sözlerine güven duyardı²⁷.

Kozan kasabası içerisinde Ermenilerle, Türkler bir arada yaşamaktaydılar ve birbirleriyle çok iyi geçinirlerdi. Bayram günlerinde, taziye günlerinde birbirlerine gittikleri gibi, diğer günlerde dahi daima birbirlerinin evlerine giderler, sohbet ederler ve herhangi birinin bir ihtiyacı olursa birbirleriyle yardımlaşırldı. Ermenilerin ayrıca bir Ermeni lisanı olduğu halde, Türklere hürmeten, bu lisanları ile Türklerin yanında konuşmazlardı. Kozan'da o zaman birkaç handan başka otel denilen yatacak bir yer olmadığı için, köylerden gelen Türkler, Müslüman veya Hıristiyan dostlarının evlerinde misafir kalırlardı²⁸.

Kozan'daki idari işlerde Türklerle birlikte Ermeniler de yer almaktaydı. Mesela; Mutasarıf Ömer Şevki Paşa başkanlığındaki idare meclisinde; tabii azalar (nâib, muhasebeci, müftü, tahrirat müdürü) haricinde, seçimle gelen dört azadan ikisi Müslümanlardan İbrahim Ağa ile Hasan Ağa iken, Ermenilerden de Avadis Efendi ile Haçatur Efendi idi. Nâib Yusuf Ziyaeddin Efendi başkanlığındaki bidayet mahkemesinde ise, Ermenileri temsil eden azalar Artin Efendi ile Vartavar Efendi idi. Hafız Osman Efendi başkanlığındaki belediye dairesinde, Türk azalar Eyüb Efendi ile Hüseyin Efendi, Ermeni Azalar ise Manok Ağa ile Estepan Efendi idi. Hacı Hasan Ağa başkanlığındaki Ziraat bankası idaresinde ise, Türklere Ahmet Hilmi Efendi ve İsmail Efendi bulunurken, Ermenilerden Haçatur ve Vartavar Efendi yer almaktaydı. Dört kişilik vergi idaresinde ise, Türklere İbrahim Bey ile Hafız Efendi'ye karşılık Ermenilerden Dikran Efendi ile Haçatur Efendi bulunmaktaydı. Yine nâfia komisyonu, muhasebe kalemi, duyuru umumiyeye idaresi ve reji idaresinde hem Türkler hem de Ermeniler mevcuttu²⁹. Yani kozanda yaşayan Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkiler, aynı dairede birlikte çalışabilecek olgunluğa ulaşmıştı ve herkesin hak ve hukuku gözetilmekteydi.

Ancak uzun yıllar Ermeniler üzerinde yapılan misyoner faaliyetler neticesinde, başlıca faaliyet merkezi Londra'da olan, ilk Ermeni cemiyetleri Avrupa'da kurulmaya başladı. 1887'de Hınçak Ermeni ihtilal cemiyeti, iki yıl sonra da Taşnak adlı cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerin kurulmasında, Osmanlı imparatorluğunda servet sahibi olmuş Ermenilerle, bazı misyoner kolejleri tarafından yetiştirilmiş ve Amerika'da iş bulmuş kimselerin ve yabancı konsolosların büyük tesirleri görüldü. Hınçak cemiyetinin 1896 tarihinde yaptığı genel kongresine, dünyanın bir çok yerinden olduğu gibi, cemiyetin şubesi bulunan Adana'dan da 2 delege iştirak edecektir. Kongrenin amacı ise, muhtelif bölgelerde kurulup faaliyette bulunan gizli cemiyetleri bir program etrafında toplamak ve bir teşkilata bağlamaktır. Yani dünyadaki bütün Ermeniler Osmanlı İmparatorluğunda isyan çıkarmak üzere teşkilatlanmakta idi³⁰.

27 Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 113 vd.

28 A. C. Çamurdan, a.g.e., s. 95 vd., 98 vd.

29 *Salname-i Vilayet-i Adana 1319*, s. 151 vd.

30 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1995, s. 135 vd.

Yabancı güçlerin faaliyetleri ve yardımları neticesinde oluşturulan Hınçak'lılar, 1895 Temmuz'unda, Zeytun'da isyan çıkarmışlardır. İki bini silahsız, dört bini silahlı Zeytun'lu saldırıya geçerek, kışla ve hükümet konağı sarmış, kaymakamı ve 50 subayı, 600 er ile kumandanlarını esir etmişlerdi. Bu esirler daha sonra Zeytun kadınları tarafından öldürülmüşlerdir. Bu olaylar üzerine bölgeye gelen Türk askeri, Zeytun'u kuşatıyorsa da tam netice alınacağı sırada, İstanbul'daki elçiler, Zeytun Ermenileri hakkında hükümete arabuluculuk teklifinde bulunmuşlardır. Sarayca verilen karar üzerine bu teklif kabul edilmiş ve hareket durdurulmuştur. Elçiler, Halep'teki konsoloslarını müzakerelere memur etmişler ve altı devlet konsolosu 1 Ocak 1896 tarihinde Zeytun'a gelmişler ve aynı ayın 28'inde Zeytun asileriyle barış yapılmıştır³¹.

Zeytun isyanı, Kozan sancağına da sirayet etmiş, Kozan (Sis) kasabasında da terisini göstermiş ise de, kasaba içerisindeki Ermenilerle Türkler arasında herhangi bir olay zühur etmemiştir³². O dönemde, Kozan'da herhangi bir kargaşanın çıkmamasında, yıllarca beraber yaşamının verdiği dostluk havasının etkisi olduğu aşıkardır.

Haçin (Saimbeyli) Kazası

Cevdet Paşa'nın ifadelerine göre; Haçin kasabasında iki binden fazla hane bulunmakta ve nüfusun çoğunluğu Ermenilerden oluşmaktaydı. Kozan-ı Şarkî müftüsü Müslümanlarla Haçin'de ikamet ederdi. Kozan-ı Şarkî Ağa'sı, Haçin'e iki saat mesafesi olan Gürleşen isimli köyde ikamet ederdi³³.

Haçin kazasındaki nüfus Türk ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermeni nüfus Türk nüfustan biraz fazla idi. Özellikle kasaba merkezinde Türk nüfus az olmakla birlikte köylerde de Ermeni nüfus az idi. 1876 tarihli vesikaya göre; Haçin kasabasında, 1653 hanede 5651 Hıristiyan, 213 hanede 528 Müslüman olmak üzere toplam 6179 kişi yaşamaktaydı. Haçin kazasında ise, 1738 hanede 5939 Hıristiyan, 1491 hanede 4621 Müslüman olmak üzere toplam 10560 kişi bulunmaktaydı³⁴. 1295 (1878) tarihli belgeye göre; Haçin kazasında, 1938 hanede 5955 Hıristiyan, 1484 hanede 4535 Müslüman olmak üzere toplam 10490 kişi bulunmaktaydı³⁵. 1890 yıllarında; Haçin kazasında 7 nahiye ve 60 köy ve merkezi olan Haçin kasabasında 16 mahalle bulunmaktaydı. Haçin kazasının nüfusu, 13026 Müslüman, 10937 Hıristiyan olmak üzere toplam 23963 kişiydi³⁶.

Haçin kazasında Müslümanlara ait 9 camii ve mescit, 2 sıbyan mektebi, 2 medrese, 1 rüştiye mektebi bulunmaktaydı³⁷. 1898 yılında Rüştiyenin muallimi Mustafa Necati Efendi olup, 45 talebe ile bir kapıcısı var idi³⁸. Kaza dahilinde Mürsel Dede

31 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 491 vd.

32 A. C. Çamurdan, a.g.e., s. 101 vd.

33 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 121.

34 Y. Halaçoğlu "Fırka-i İslahiye ...", s. 15.

35 BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46.

36 *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 147, 149.

37 *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 149.

38 *Maarif Salnamesi 1316*, s. 834. Bu Rüştiye önceden medrese iken 1296 (1878) tarihinde rüştiyeye dönüştürülmüştür. Bkz. *Maarif Salnamesi*, s. 846 vd.

yatırı ile birlikte çeşitli yerlerde toplam beş adet ziyaret mahalli bulunmaktaydı³⁹. Yöre halkının inancına göre; Saimbeyli'nin güneyinde bir dağ başında bulunan Mürsel Dede yatırı, çocuğu olmayan kadınlara çocuk vermektedir. Kadınlar bu dedeyi ziyaretlerinde adak adarlar ve çaputtan bir yapma bebek yaparak kurdukları bir salıncakta sallarlar, böylelikle Mürsel Dede'nin maneviyatından yardım beklerler. Yine Saimbeyli'nin kuzey dağlarında Bozdoğan Dede yatırı bulunmaktadı ki inancıya göre; bu yatırım çobanlara yol gösterir, kış günü yolda kalanlara kılavuzluk edermiş⁴⁰. Türk kültüründe İslam öncesi dönemde mevcut olan Ata kültü, İslamiyet'ten sonra da, bütün Türk coğrafyalarında varlığını devam ettirmiştir. Özellikle doğa ile içli dışlı olan, coğrafyanın imkanları nispetinde ziraatla uğraşmakla birlikte, asıl hayvancılıkla iştilen eden yörelerde, bu tür inançların daha yaygın olduğu görülmektedir.

Kozan kazasında olduğu gibi, Haçin kazasında da Ermeni nüfusun büyük bir kısmı kasaba dahilinde bulunmakta ve kendilerine ait kurumlarında dini ve kültürel hayatlarını sürdürmekteydiler. Haçin kazasında Ermenilere ait 1 manastır, 7 kilise, 1 Protestan milletine mensup geceli ve gündüzlü kız mektebi, 10 Hıristiyan mektebi bulunmaktaydı⁴¹. 1898 yılında, Haçin'de Amerikalılara ait 1297 (1879) tarihinde yapılmış olan, idadi derecesinde 140 kız öğrencisi ve 75 erkek öğrencisi bulunan iki ayrı Amerikan okulu mevcut idi. Bu okulların ruhsatları 1311 ve 1313 tarihlerinde alınmıştır⁴².

Kozan kazasında olduğu gibi Haçin kazasındaki Türkler ile Ermeniler arasında da, bir problem yok idi. Çünkü bölgede asırlarca birlikte yayan Türkler ve Ermeniler, aynı zamanda idarî alanda da birlikte çalışmaktaydılar. Mesela; Kaymakam İskender Efendi'nin başkanlığındaki idare meclisinde tabii azalar dışında seçimle gelen azalardan Hacı Ağazade Ali Efendi ile Memişzade Mustafa Efendi Türkleri temsil ederken, Uzunoglıyan Bedros Ağa ile Şakardemyan Artin Efendi Ermenileri temsil etmekteydi. Bidayet mahkemesinde Artin Efendi, mal kaleminde Avlak ve Agob Efendi, duyunu umumiyede Manok Efendi, vesâit-i nakliye-i askeriye komisyonunda Recepyan Hamparsom Efendi ile Şakardemyan Hacı Karebet Efendi, Ziraat bankası idaresinde Bahadırıyan Minas Efendi ile Şakardemyan Artin Efendi Türklerle birlikte görev yaptıkları gibi, belediye idaresinde de (bir aza hariç) tamamen Ermeniler bulunmaktaydı⁴³.

39 *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 149.

40 Ali Rıza Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları II*, (Hazırlayan: Sabahat Emir), Ankara 1977, s. 292.

41 *Salname-i Vilayet-i Adana 1309*, s. 149.

42 *Maarif Salnamesi 1316*, s. 844 vd. Mutlakiyet döneminde (1878-1908) Azınlıkların açtığı okullar çoğalmış ve bu okullarda ayrılıkçı emellerini güçlendirme politikalarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca bu dönemde yabancılar tarafından açılan Katolik ve Protestan okulları hem sayısal açıdan büyük artış göstermiş hem de tam bir denetimsizlik içinde, çok zararlı propaganda kurumları olarak eylemlerini sürdürmüşlerdir. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul 1997, s. 209 vd.

43 *Salname-i Vilayet-i Adana 1319*, s. 158 vd.

Sis (Kozan) de yaşayan Ermenilerin aksine, Haçin'de yaşayan Ermenilerden bir kısmı zararlı gizli bir cemiyet kurarak siyasi faaliyetlere girişmişlerdir. 1308 (1890) tarihli bir belgeye göre; Haçin'de zararlı gizli bir cemiyetin varlığı haber alınmıştır. Bunun üzerine herhangi bir kargaşaya meydan vermeksizin, hukuki yollar kullanılarak, bu konu ile ilgilenmesi için Kozan Mutasarrıfı Zühtü Paşa'ya talimat verilmiştir. Talimat gereği Zühtü Paşa hemen Haçin'e gitmiş ve tahkikat yapmıştır, "şiiir ocağı" veyahut "muhabbet şirketi" namıyla teşkil edip bazen zararlı işlere girişmiş olan cemiyeti ortaya çıkarmış ve cemiyetin başkanlarından "Sara Hatun" ve dört arkadaşını, tutulan tahkik evrakıyla beraber adliyeye teslim etmiştir. Vukuatlarının gerçek olduğu mahkeme sonucu ortaya çıkmış ve üçer sene müddetle kalebend (kale hapı) edilmelerine hüküm verilmiştir. Böyle zararlı siyasi bir cemiyetin ortaya çıkması ve başkanlarının kanuni cezaya çarptırılması hakkında hiçbir gürtlüye yer verilmemiştir⁴⁴. Çünkü bu yıllarda, bu tür cemiyetleri destekleyen ve bunlara çeşitli şekillerde yardımlarda bulunan yabancı devletlerin, Gayrimüslimlerin haklarını koruma adı altında, müdahaleleri söz konusuydu. Bu sebeple Osmanlı Devleti bu konuda çok titiz davranmaktaydı.

Osmanlı idaresi Haçin'deki Ermeniler hususunda hassas davrandığı gibi, bölgedeki Türkler de Ermenilere karşı bir suizanda bulunmamaktaydılar. Fakat Haçin'deki ayrılıkçı Ermeniler, Zeytun isyanını da bahane ederek baş kaldırmışlar, ancak hükümet büyük miktarda asker göndererek isyanı bastırmıştır. Daha sonra devlet, askerlerin kalması ve Haçin'i kontrol altında tutmak için, kasabanın karşı tarafına kışla inşa ettirmiştir⁴⁵.

Belenköy (Feke) Kazası

Feke, önceleri Kozan-ı Şarkî'ye dahil iken, Belenköy kazasının oluşturulmasından sonra, Belenköy'e yakınlığı sebebiyle, bu kazaya ilhak edilmiştir. Fırka-ı İslahiye kumandanlarından İsmail Paşa, Kozan dağlarının kilidi durumunda olan Feke'de, büyük bir kışla yaptırmıştır. O dönemlerde Belenköy, yüz kadar hanesi olan bir köydü. Bağçecik ve Yerebakan Müslüman ve Gayrimüslimin birlikte yaşadığı köyler iken, Gürümze bir Hıristiyan köyü idi. Daha sonraki yıllarda kaza merkezi olan Feke, altmış kadar İslam ve Hıristiyan hanesi olan bir köy idi. Bu civarda çok sayıda Farsak (Varsak) köyü bulunmaktaydı. Sis ve Haçin'de müftü olduğu gibi, Belenköy kazasına da müftü tayin edilmişti⁴⁶.

Belenköy kazasındaki nüfus, çoğunluğu Türklerden olmak üzere, Türk, Ermeni ve Rum-Ortodokslardan oluşmaktaydı. 1876 tarihli vesikaya göre; Belenköy kazasında, 335 hanede 1194 Hıristiyan, 1744 hanede 5188 Müslüman olmak üzere toplam 6382 kişi bulunmaktaydı⁴⁷. 1295 (1878) tarihli belgeye göre; Belenköy kazasında, 358 hanede 1186 Hıristiyan, 1857 hanede 5280 Müslüman olmak üzere toplam 6466 kişi

44 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 501, Vesika No: 25.

45 A. C. Çamurdan, a.g.e., s. 101 vd.

46 Cevdet Paşa, *Tezâkir III*, s. 116, 119, 180 vd., 214.

47 Y. Halaçoğlu, "Fırka-i İslahiye ...", s. 15.

bulunmaktaydı. Belenköy kazasındaki Hıristiyan nüfusun 123 hanesindeki 403 nüfus Rum-Ortodoks olup, Bağçecik, Gürümze, Afşar, Saltı, Kiske, Kale adlı köylerde yaşamaktaydılar ve 6200 kuruş vergi ödemektedirler⁴⁸. 1890 yılında; Feke kazasında Karacalı, Erikli, Mansurlu, Rumeli nahiyelerine bağlı, toplam 72 köy bulunmaktaydı. Feke kazasının nüfusu, 9796 Müslüman, 3123 Hıristiyan olmak üzere toplam 12919 kişiydi⁴⁹.

Feke'de 1 camii, 20 dükkan, 1 hamam, 1 asker kışlası, 1 asker hastanesi olduğu gibi vaktiyle kaza merkezi olduğu için Belenköy'de de 1 camii, 1 mektep, 3 dükkan, 1 medrese, 3 çeşme bulunmaktaydı⁵⁰.

İkinci Abdulhamit Han, kaza dahilinde bulunan Şihli köyüne su getirilmesi ve bir medrese inşası için, tahsisat yapmıştır⁵¹. Bu medresenin 28 odası, bir dershanesi, bir mescidi ve bir de çeşmesi bulunmaktaydı⁵². 1928 yılında Şihli köyüne uğrayan Ali Rıza Yalman; o dönemde harabeleşmeye yüz tutmuş medreseyi ve çeşmeyi gördüğünü, medresenin giriş kapısında ve çeşme üzerinde II. Abdulhamid adına kitabenin bulunduğunu söylemektedir. Bu medrese ve çeşmenin yapılışı hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Ayrıca caminin türbesinde Horasan'dan geldiğine inanılan Uzun Şih'in yatmakta olduğunu ve köylünün bu türbeyi ata mezarı olarak bildiklerini belirtmektedir⁵³.

Feke kazasındaki Türklerle Ermeniler arasındaki ilişkiler de diğer kazalardan farklılık arz etmemektedir. Feke'de, Sis ve Haçin kazalarında olduğu gibi büyük bir yerleşim yeri yok idi. Genelde halk köylerde ikamet ederdi. Kaza merkezinin Belenköy'den Feke'ye naklinden sonra kasabadaki nüfus zamanla artmıştır. Zaten kaza oluşmadan önce küçük bir köy olan Feke'de, Müslüman ve Gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. Müslüman olsun Gayrimüslim olsun civar köylerden Feke merkezine yerleşenler olmuştur. Bu nedenle kaza merkezindeki idarî yapı içerisinde her iki dine mensup insanlar birlikte çalışmaktaydılar. Mesela; kaymakam Mehmet Behcet Efendi başkanlığındaki idare meclisinde, seçilmiş azalardan olan Mustafa Ağa ile Bekir Ağa Müslümanları temsil ederken, Gürümzeli Hristoma Ağa Rum-Ortodoslari ve Minas Efendi de Ermenileri temsil etmekteydi. Belediye dairesinde, Kiforok Ağa ile Minas Ağa, bidayet mahkemesinde Kirkor Efendi Gayrimüslimleri temsil etmekteydiler⁵⁴.

48 Bkz. BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46.

49 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 150 vd.

50 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 150 vd.

51 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 151.

52 Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 56. 1898 tarihli Maarif salnamesine göre; Şihli köyünde bulunan medresenin ismi Şihli Hamidiye, müderrisi Ali Efendi, talebe adedi belirtilmemiş, medresenin bânisi olarak da "masarifî taraf-ı eşref hazret-i padişahiden buyurulmuştur" diye belirtilmiştir. Bkz. Maarif Salnamesi 1316, s. 840 vd.

53 A. R. Yalman (Yalkın), a.g.e. II, s. 154, 186, 292.

54 Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 169 vd.

Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) Kazası

Fırka-i İslâhiye, eski Dülkadirli devletinin hükümet merkezi olup harap bir halde bulunan Kars-ı Zülkadriye (şimdiki Kadirli) kasabasını yeniden imar ederek, çevre aşiretlerden bir kısmını kasabaya yerleştirmiştir. 1876 tarihli vesikaya göre; Pazaryeri (Kadirli) kasabasında, 78 hanede 418 Hıristiyan, 1247 hanede 4143 Müslüman olmak üzere toplam 4561 kişi yaşamaktaydı. Kars-ı Zülkadriye kazasında, 97 hanede 477 Hıristiyan, 2455 hanede 7929 Müslüman olmak üzere toplam 8406 kişi bulunmaktaydı⁵⁵. 1295 (1878) tarihli belgeye göre; Kars-ı Zülkadriye kazasında, 96 hanede 478 Hıristiyan, 2398 hanede 7523 Müslüman olmak üzere toplam 8001 kişi bulunmaktaydı. Ayrıca kazada, 6 hanede 20 Kıptî de mevcuttu⁵⁶. 1890 tarihinde; Kars-ı Zülkadriye kazası Bozdoğan nahiyesiyle 50 köy ve 9 mahalleden ibaretti. Kars kazasının nüfusu, 14109 Müslüman, 720 Hıristiyan olmak üzere toplam 14829 kişiydi⁵⁷.

Kadirli kazasında 2 camii, 1 medrese, 1 rüştiye mektebi, 2 sıbyan mektebi ve 1 kilise bulunmaktaydı⁵⁸. Ahali tarafından yaptırılan bu medresenin müderrisi Müftü Efendi olup, 15 talebe i bulunmaktaydı. Rüştiyenin muallimi Rasim Efendi olup, 40 talebe ile bir kapıcısı bulunmaktaydı⁵⁹.

Kadirli kazasında Gayrimüslim nüfus çok az olmasına rağmen, yine Ermeniler idarede yer almaktaydılar. Kaymakam Mehmet Naim Bey başkanlığında toplanan idare meclisinde, Türklerden Müftüzade Arif Efendi ile Musa Ağa yer alırken, Ermenilerden Arakil Ağa ve Agob Ağa bulunmaktaydı. Bidayet mahkemesinde Kırkor Efendi ve belediye dairesinde Karamanoğlu Banos Efendi ile Kahyaoğlu Toros Efendi Ermenileri temsil etmekteydiler⁶⁰.

Sancağın Nüfus Yapısı

Kozan sancağının Müslim ve Gayrimüslim hane nüfusunu veren Cevdet Paşa; sancağın toplam nüfusunu 12381 hane olarak vermiş ve bu nüfusun 9935 hanesinin Müslim, 2446 hanesinin de Gayrimüslim olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Belenköy kazasındaki Rum nahiyesindeki Hıristiyanların Ortodoks mezhebinde olduğunu ve sancağın diğer yörelerindeki Hıristiyanların Ermeni olduğunu belirtmiştir⁶¹.

1876 tarihini taşıyan bir vesikaya göre Kozan sancağındaki Müslim ve Gayrimüslim nüfusu Tablo: 1'de verilmiştir⁶².

55 Y. Halaçoğlu, "Fırka-i İslahiye ...", s. 13, 15 vd.

56 Bkz. BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46.

57 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 151 vd.

58 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 152.

59 Maarif Salnamesi 1316, s. 834, 840.

60 Salname-i Vilayet-i Adana 1319, s. 163 vd.

61 Cevdet Paşa, Tezâkir III, s. 223 vd.

62 Y. Halaçoğlu, "Fırka-i İslahiye ...", s. 16.

Tablo: 1 Kozan Sancağının Nüfusu

Kaza İsimleri	Müslim		Gayr-ı Müslim	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Sis Kazası	3486	8835	358	981
Belenköy Kazası	1744	5188	335	1194
Haçin Kazası	1491	4621	1738	5939
Kars-ı Zülkadriye Kazası	2455	7929	97	477
Yekun	9176	26573	2528	8591

Tablo: 1'de görüldüğü gibi Kozan sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun toplamı 35164 kişidir. Bu nüfusun 26573'ünü Müslümanlar teşkil ederken, 8591'ini de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Yani sancak genelindeki Müslüman nüfus oranı % 76 iken, Gayrimüslim nüfus oranı % 24 kadardı.

1295 (1878) tarihli belgeye göre Kozan sancağındaki Müslim ve Gayrimüslim nüfusu Tablo: 2'de verilmiştir.

Tablo: 2 Kozan Sancağının Nüfusu⁶³

Kaza İsimleri	Hıristiyan		Müslüman		Top yekun	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Sis Kazası	352	982	3593	9225	3945	10207
Belenköy Kazası	358	1186	1857	5280	2215	6466
Haçin Kazası	1938	5955	1484	4535	3422	10490
Kars-ı Zülkadriye Kazası	96	478	2398	7523	2494	8001
Kars-ı Zülkadriye kıptileri	-	-	-	-	6	20
Kavakoluk Karyesi	-	-	10	26	10	26
Toplam	2744	8601	9342	26589	12092	35210

Tablo: 2'de görüldüğü gibi Kozan sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun toplamı 35210 kişidir. Bu nüfusun 26589'unu Müslümanlar teşkil ederken, 8601'ini de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Yine sancak genelindeki Müslüman nüfus oranı % 76 iken, Gayrimüslim nüfus oranı % 24 kadardı.

1309 (1891) yılında Kozan sancağındaki Müslim ve Gayrimüslim nüfus Tablo: 3'de verilmiştir.

63 BOA., Y. EE., Dosya No: 37, Vesika No: 46. Kavakoluk köyü Haçin kazası dahilinde olup, nüfus sayımı yeniden yapıldığından, nüfusu ayrı olarak verilmiştir.

Tablo: 3 Kozan Sancağının Nüfusu⁶⁴

Kaza Adı	Müslim	Gayrimüslim	Toplam
Sis	18225	2085	20310
Haçin	13026	10937	23963
Feke (Belenköy)	9796	3123	12919
Kars-ı Zülkadriye	14106	720	14829
Toplam	55156	16865	72021

Tablo: 3'de görüldüğü gibi Kozan sancağındaki Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun toplamı 72021 kişidir. Bu nüfusun 55156'sını Müslümanlar teşkil ederken, 16895'ini de Gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu dönemde ise, sancak genelindeki Müslüman nüfus oranı % 77 iken, Gayrimüslim nüfus oranı % 23 civarındaydı. Her üç tabloda da görüldüğü gibi, Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun artış oranları arasında tabii bir paralellik vardır. Nüfus üzerinde bu kadar ayrıntılı durulması biraz abes ve sıkıcı görülebilse de, nüfus olayı çok önemlidir. Çünkü, bir bölgede nüfus olmadan, orada nüfus gerçekleşemez.

Nüfus olayının ehemmiyetini kavrayan V. Cuinet'in, 1890'lı yıllara ait verdiği bilgilere göre; Kozan sancağının toplam nüfusu 60081 olup bu nüfusun; 32000'i Müslüman, 20500'ü Ermeni Gregoryan, 7581'i Ermeni Katolik ve Protestan'dır⁶⁵. Yani Cuinet'e göre, sancak genelindeki Müslüman nüfus oranı % 53, Gayrimüslim nüfus oranı % 47 kadardır. Sancağın nüfusunu kazalar bazında verirken, Gayrimüslim nüfusu elden geldiği kadar fazla, Müslüman nüfusu da az göstermeye gayret etmiştir. Mesela, Kadirli kazasının nüfusunu 4426 olarak vermiştir. Halbuki aynı yıllara ait verilerde Kadirli kazasının nüfusu 14829 idi. Aynı taktiklerle diğer kazaların nüfuslarını vermiştir⁶⁶. Yani Cuinet, bölgenin o dönemdeki gerçek nüfusunu vermekten ziyade, o dönemlerde yöre için tasarlanmış oldukları nüfusu yansıtmaktadır. Yani biraz gayret edilirse, bölgeye yapılacak göç vs. ile nüfus dengesi ve arkasından da Türklerin aleyhinde nüfus artışı sağlanabilecektir. Fakat ileri görüşlü olarak yapılan bu düzenlemeler karşısında, ilerde oluşacak gelişmelerin nasıl olacağını tarih gösterecekti.

Sonuç

Hıristiyanlık ve İslamiyet'e mensup milletlerin bölgedeki hakimiyeti, bu coğrafyada yaşayan insanların dini yapılarını da oluşturmuştur. İlk İslam fetihlerinin akabinde Müslüman Türklerin bölgeye yerleşmesiyle bölge bir Türk-İslam yurdu haline gelmiştir. Uzun yıllar bir arada yaşayan Müslüman ve Gayrimüslimler, XIX. asrın sonlarına, ilk yerleşmelerinde olduğu gibi, dini yapılarını muhafaza ile ulaşmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarında Kozan sancağı, Adana vilayetine bağlı olup, Sis (Kozan),

64 Salname-i Vilayet-i Adana 1309, s. 146, 149, 150, 152.

65 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie II*, Paris 1891, s. 87.

66 Bkz. Vital Cuinet, a.g.e., s. 90 vd, 93, 94, 96.

Belenköy (Feke), Haçın (Saimbeyli) ve Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) kazalarından meydana gelmekteydi. Bu dönemde, Kozan sancağındaki nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Müslümanların tamamı Türklerden meydana gelirken, Gayrimüslim nüfus ise Ermeniler ve Rum-Ortodokslardan oluşmaktaydı. Sancak içerisinde yaşayan Müslümanlar ve Gayrimüslimler ibadethane, okul gibi dini ve sosyal kurumlarında kendilerine ait kültürlerini sürdürmekteydiler. Kozan sancağında, Müslüman ile Gayrimüslimler arasında, XIX. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir etnik veya dini çatışma olmamıştır. Sancak dahilindeki Müslüman ve Gayrimüslimler, geçmişte olduğu gibi, o dönemde de iyi bir diyalog içerisinde yaşamaktaydılar. Çünkü bu yıllarda bölgedeki yabancıların, okul, hastane, kilise gibi sosyal ve dini kurumlar aracılığı ile yapmış oldukları siyasi faaliyetleri tamamlanamamış ve etkileri de henüz ortaya çıkmamıştı.